

De volgende vier artikelen behoren bij het thema 'opstanding der doden en gericht in bijbel en traditie' waarvan de eerste artikelen in Interpretatie nr. 3 zijn opgenomen.

Irenaeus en Origenes over de opstanding der doden

Riemer Roukema

De kerkvaders van de eerste eeuwen van onze jaartelling hebben op hun manier bijbelse theologie willen bedrijven. Deze bijdrage handelt over het bijbelgebruik van twee kerkvaders, namelijk Irenaeus en Origenes, met betrekking tot de opstanding van de doden.¹ Irenaeus is afkomstig uit Smyrna in Klein-Azië, waar hij omstreeks 130-140 na Christus is geboren; in 177 of 178 is hij bisschop geworden van de kerk te Lugdunum in Gallië, het huidige Lyon. Omdat hij daar ontdekte dat allerlei mensen 'ketterse' opvattingen huldigden, schreef hij in vijf delen zijn werk *Tegen de ketterijen*. Origenes leefde van omstreeks 185 tot 254 en was aanvankelijk catecheet te Alexandrië in Egypte. Tengevolge van een conflict met zijn bisschop Demetrius heeft hij zich omstreeks 232 gevestigd te Caesarea in Palestina. Daar was hij eerder al, buiten medeweten van de bisschop van Alexandrië, tot priester gewijd.

Irenaeus

Irenaeus geloofde in het einde der tijden te leven. Aan het slot van zijn laatste boek *Tegen de ketterijen* (p.23-36) gaat hij systematisch op dat einde in. Hij neemt aan dat, naar analogie van de zes scheppingsdagen, de voleinding van de wereld na 6000 jaar zal intreden en dat Christus in de loop van de zesde dag is gekomen om te lijden en te sterven. Aan het einde van die 6000 jaar zal de antichrist komen. Daarna zal Christus uit de hemel komen, de heerschappij van de antichrist tenietdoen en hem in de poel van vuur werpen (vgl. Op. 19:20). Dan zal hij voor de rechtvaardigen de tijden van het koninkrijk ofwel de rust van de zevende dag instellen en zullen de rechtvaardigen uit de dood opstaan.

Voordat Irenaeus deze opstanding nader bespreekt, gaat hij echter in op die christenen die rechtgelovig

heten, maar die naar zijn mening een ketterse opvatting hebben over de volgorde waarin het einde zich zal voltrekken. Hij wijst eerst op de ketteren – hij doelt dan op gnostici – die de verlossing van het menselijk lichaam ontkennen en menen dat zij na hun dood met achterlating van het lichaam onmiddellijk zullen opstijgen om via de hemelen van de Schepper (de demiurg) naar de bovenhemelse Moeder en naar de allerhoogste God, de Vader te gaan. Bijgevolg loochenen zij – aldus Irenaeus – de totale opstanding, dat wil zeggen de opstanding van de ziel en het lichaam. Ook beweren zij dat Jezus niet op de derde dag na zijn dood is opgestaan, maar dat hij rechtstreeks van het kruis is opgestegen naar omhoog, met achterlating van zijn lichaam. Met een beroep op diverse Schriftplaatsen wijst Irenaeus erop dat Jezus daarentegen drie dagen bij de doden heeft doorgebracht, waarna hij lichamelijk uit de doden is opgestaan en is opgestegen naar zijn Vader. Hij concludeert hieruit dat eveneens voor Jezus' leerlingen geldt dat eerst hun 'zielen naar de onzichtbare plaats gaan die God daarvoor heeft aangewezen en dat zij daar rondwaren in afwachting van de opstanding'. Eerder in zijn vijfde boek had Irenaeus gezegd dat rechtvaardige, met de Geest begiftigde mensen zoals Henoeh en Elia, zijn opgenomen in het paradijs. Hij vermeldt echter niet of die 'onzichtbare plaats' die God voor de zielen heeft aangewezen met dat paradijs identiek is.

Irenaeus neemt dus aan dat de zielen van de gestorven rechtvaardigen tussen de dood van het lichaam en de opstanding in een tussentoestand verkeren en niet in de hemel zijn. Volgens hem krijgen de rechtvaardigen bij de opstanding hun lichamen terug zodat zij, net als de Heer, lichamelijk opstaan en voor Gods aangezicht komen. Hij had eerder al betoogd dat de lichamen zullen worden opgewekt door de Geest en zo tot 'geestelijke lichamen' (1 Kor. 15:44) zullen worden. Irenaeus concludeert dat zij die de Heer hiervoor waardig keurt evenals Christus pas na hun lichamelijke opstanding worden 'opgenomen'.

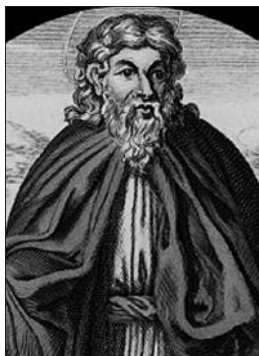
Hij is het daarom niet eens met die christenen die, evenals de gnostici, menen dat zij direct na hun dood in de hemel de onvergankelijkheid zullen ver-

volgens Irenaeus gaat een rechtvaardige na zijn dood niet naar de hemel. Origenes conformeert zich in zijn woordkeus aan de gangbare verwachting dat de opstanding op een bepaald tijdstip zal plaatsvinden. Voor Origenes is de opstanding een individueel proces.

Paul Wansink gaat in zijn reactie in op de visie op opstanding en gericht die in de tweede en derde eeuw vooral wordt bepaald door het debat met de gnostici. De bijbelse theologie blijkt al in de eerste eeuwen contextueel bepaald.

Riemer Roukema is hoogleeraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen.

Paul Wansink is docent kerkgeschiedenis aan het NBI/Windesheim en predikant te Winterswijk. Hij promoveerde op een onderzoek naar de uitleg van het Oude Testament bij Irenaeus en de gnostici.

¹ Een uitvoeriger versie van dit artikel zal verschijnen in *Kerk en Theologie*. Zie ook R. Roukema, *De uitleg van Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*, Kampen 1996, p. 226-258.

werven. Hij verklaart dat, wanneer de Heer verschijnt en de rechtvaardigen opstaan, zij eerst in de vernieuwde schepping de erfenis zullen ontvangen die God aan de vaderen beloofd heeft en dat zij daar als koningen zullen heersen. Geïnspireerd door de Openbaring van Johannes (20:1-5), maar zonder die op dit punt te citeren, stelt Irenaeus dat de tijden van hun koningschap zich uitstrekken over 'de zevende dag', hetgeen betekent dat dit rijk duizend jaar zal duren. Dan zullen al Gods beloften aan Abraham en zijn nageslacht worden vervuld; Irenaeus verklaart dat Abrahams nageslacht de kerk is, die evenals Abraham door het geloof is gerechtvaardigd (Gal. 3:6-9). Over haar zei de Heer: 'Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven.' (Mat. 5:5). Tot de vele andere bijbelteksten die Irenaeus aanhaalt behoort ook Openbaring 20:6: 'Zalig en heilig is hij die deel heeft aan de eerste opstanding.' Hiermee bedoelt hij de opstanding van de rechtvaardigen die leidt tot het duizendjarig rijk.

Vervolgens citeert hij Openbaring 20:11-15 waar, na het duizendjarig rijk, 'de algemene opstanding en het gericht' worden beschreven. Daarna komen de nieuwe hemel en de nieuwe aarde en daalt het hemelse Jeruzalem uit de hemel neer (Op. 21:1-6; 21:10). Irenaeus bestrijdt dat deze beloften allegorisch moeten worden opgevat. Hij meent dat zij die het waardig zijn dan pas in de hemelen zullen komen, terwijl anderen zullen verblijven in het paradijs, en een derde categorie in de stad.

Irenaeus' letterlijke uitleg van de Schrift was ingegeven door zijn afkeer van de opvattingen en allegoriserende interpretaties van de gnostici. Met zijn verwachting van een tussentoestand van de zielen van gestorven rechtvaardigen tot aan de opstanding en het hierop volgende duizendjarig rijk stond hij destijds niet alleen; deze voorstelling is ook te vinden bij Justinus de Martelaar en bij Tertullianus. Opmerkelijk is dat Irenaeus voorbijgaat aan de periode die in Openbaring 20:7-10 wordt beschreven, wanneer na het duizendjarig rijk de satan een korte tijd op de aarde wordt vrijgelaten en na een hevige oorlog in de poel van vuur en zwavel wordt geworpen. Ook teksten die lijken te spreken van een directe opname tot bij Christus na de dood, zoals 2 Korintiërs 5:1-3, 5:6-10 en Filippenzen 1:23, worden in de van Irenaeus overgeleverde boeken niet geciteerd.

Origenes

Bij Origenes komen wij theologisch gezien in een andere wereld. Origenes deelde Irenaeus' letterlijke uitleg van de profetieën en beloften over het einde allerminst. Evenmin identificeerde hij zich met de gnostici, die verwachtten dat hun goddelijke kern uit de materiële wereld zou worden verlost en zou worden opgenomen in de bovenhemelse sferen waaruit zij meenden afkomstig te zijn. Desondanks

is er tussen Origenes en de gnostici wel enige verwantschap te bespeuren.

Origenes was bekend met een opvatting over de toestand van de ziel na de dood, die nog verder ging dan die van Irenaeus. Hij werd namelijk geconfronteerd met de Hebreeuwse christelijke overtuiging dat de ziel het bloed is

(vgl. Lev. 17:11) en dat bijgevolg de ziel na de dood met het dode lichaam in het graf blijft tot de ziel en het lichaam samen zullen worden opgewekt. Eusebius van Caesarea vertelt in zijn *Kerkgeschiedenis* (VI,34-37) dat deze leer voorkwam in Arabië, en dat

Origenes daarheen te hulp werd geroepen om haar in een publieke discussie te weerleggen. In de *Dialog met Heracleides*, die waarschijnlijk bij die gelegenheid omstreeks 248 is gevoerd, wijst Origenes op Paulus die zegt: 'Het is beter heen te gaan en met Christus te zijn.' (Filp. 1:23). Op grond hiervan meent hij dat de ziel van de rechtvaardige tot aan de opstanding bij Christus is.

In zijn vier boeken *Over de Grondbeginselen* (van 229-230) verklaart Origenes dat de christenen die de bijbelse profetieën letterlijk nemen, niet begrijpen dat Paulus spreekt van de opstanding tot een 'geestelijk lichaam' (1 Kor. 15:44). Anders dan Irenaeus vat hij dit op als een lichaam van een zuivere en etherische substantie, waarmee ieder schepsel ook in het begin van de schepping was bekleed. Ook de belofte van een nieuw Jeruzalem moet volgens Origenes geestelijk worden opgevat. Heeft iemand in het aardse leven nog niet genoeg geleerd, dan zal hij in Jeruzalem alsnog aanvullend onderricht ontvangen. Origenes zegt dat wanneer de heiligen dit leven verlaten, zij naar het paradijs zullen gaan. Dit paradijs situeert hij weliswaar ergens op de aarde, maar hiermee doelt hij op de in een hogere sfeer gelegen aarde die de zachtmoedigen na de dood zullen beërven (Mat. 5:5). Die aarde noemt hij 'als het ware een plaats van onderricht', 'een school voor zielen'. Een ziel die daar vorderingen maakt, stijgt snel op en gaat langs de 'vele woningen' (Joh. 14:2) ofwel sferen naar het koninkrijk der hemelen, zoals ook Jezus de hemelen is doorgegaan (Hebr. 4:14). In de hemelse regionen zullen de heiligen nog weer meer inzicht ontvangen, bijvoorbeeld in het wezen en de betekenis van de sterren en in de andere werken Gods, en zullen zij met een rein hart God zien (Mat. 5:8).

De vraag rijst dan wat de opstanding uit de doden nog zou kunnen toevoegen aan dit onderricht in het hiernamaals en aan de geleidelijke opstijging die aan leergierige zielen in de hogere sferen zal ten deel val-

len, tot zij tenslotte zelf God zullen zien. Nu spreekt Origenes in zijn preken en bijbelcommentaren vele malen over de opstanding uit de doden. Dikwijls benadrukt hij dat de verlost mens zal opstaan in een 'geestelijk lichaam'. Diverse onderzoekers hebben geprobeerd een systeem aan te brengen in Origenes' uitspraken over de opstanding. Zo meent Henri Crouzel dat wanneer Origenes spreekt van de eerste opstanding (Op. 20:5-6), hij doelt op de opstanding die begint bij de doop en tot uiting komt in de gestage geestelijke en morele groei van de gedoopte. De tweede opstanding (vgl. Op. 20:12-13) zou dan plaatsvinden bij Christus' wederkomst. Charles E. Hill meent daarentegen dat de eerste opstanding volgens Origenes duidt op de opstanding van de rechtvaardigen aan het eind der tijden en dat de tweede opstanding betrekking heeft op de opstanding van de boosdoeners, eveneens aan het eind der tijden. Volgens Hill nam Origenes aan dat de zielen na de dood van het lichaam in een tussen-toestand terecht zouden komen, waar zij zullen verblijven tot de uiteindelijke opstanding van de doden.

Het is echter onjuist te veronderstellen dat Origenes een concrete voorstelling had van de opstanding der doden op een bepaald tijdstip. Origenes heeft zich zeer beijverd om aan de vele bijbelteksten over de opstanding recht te doen en de zeggingskracht ervan aan zijn hoorders en lezers over te brengen. Uit zijn werk *Over de Grondbeginselen* blijkt echter dat naar zijn diepste overtuiging de opstanding voor elk mens een individueel proces is, dat zoveel tijd in beslag neemt als ieder afzonderlijk nodig heeft om van ongerechtigheden te worden gezuiverd en tot de aanschouwing van God te komen.

Hoe vaak Origenes ook over de opstanding heeft gesproken en geschreven, nooit is hij ingegaan op de kwestie waarom er nog een concrete opstanding uit de doden op een bepaald tijdstip nodig is, als de ziel na de dood in een geleidelijk proces van vergeestelijking toch al kan opstijgen tot de aanschouwing van God toe. Na zijn conflict met bisschop Demetrius wist hij maar al te goed dat hij met de christenen die de Schrift letterlijk namen opnieuw in botsing zou komen, als hij openlijk zou zeggen dat de opstanding niet op een bepaald moment, na de concrete wederkomst van Christus, zal plaatsvinden, maar dat zowel de wederkomst als de opstanding een geleidelijk proces is, naar de mate van de vorderingen die ieder schepsel individueel maakt.

Wanneer Origenes in de openlijke disputatie in Arabië dus zegt dat de ziel van de rechtvaardige tot aan de opstanding bij Christus is, conformeert hij zich in zijn woordkeus aan het gangbare christelijke geloof dat die opstanding op een bepaald tijdstip zal plaatsvinden. In feite meent hij echter dat het einde niet eerder zal intreden dan dat alles en iedereen,

dus ook iedere vijandelijke macht, zich aan Christus zal hebben onderworpen (1 Kor. 15:23-28). Dat is het moment van de wederoprichting aller dingen (*apokatastasis pantôn*, Hand. 3:21). Dit betekent dat Christus' komst en de overwinning op zijn vijanden van de morele en geestelijke voortgang van de schepselen afhankelijk is. Zo meent Origenes dat ook de uiteindelijke – geestelijk verstante – opstanding afhankelijk is van de gewilligheid waarmee ieder zich aan Christus onderwerpt en hetzij tijdens het aardse leven hetzij in het hiernamaals zich door hem laat onderrichten. Deze visie brengt met zich mee dat de opstanding – in deze betekenis – op grond van de menselijke traagheid kan worden uitgesteld.

Modern of esoterisch?

Het is van belang dat Origenes zijn opvattingen steeds presenteert als mogelijkheden en niet als een stellige leer. Uit zijn overwegingen wordt duidelijk dat hij sterk is beïnvloed door het Platonisme en de Stoïcijnse filosofie. Toch is het feit dat hij geen Griekse filosofen maar honderden bijbelteksten aanhaalt een duidelijke aanwijzing dat hij, evenals Irenaeus, een bijbelse theologie heeft willen ontwerpen.

In feite is Origenes' manier van doen zeer gangbaar. Steeds opnieuw ontwerpen theologen nieuwe visies op het christelijk geloof en gebruiken zij daarvoor allerlei bijbelteksten, maar maken zij daarin een selectie en geven zij van deze teksten de interpretatie die bij hun ontwerp past. Naar contemporaine inspiratiebronnen wordt niet altijd expliciet verwezen.

Origenes' gedurfde visies doen wellicht moderner aan dan die van Irenaeus, al zijn Origenes' speculaties in onze tijd eerder verwant met vormen van esoterisch christendom dan dat hij nog als een bijde-tijdse theoloog kan gelden. Het kan verkeren! Wel is het fascinerend dat reeds in de derde eeuw een intellectueel als Origenes, die zich van de gnostici distancieerde en voluit bij de 'katholieke' kerk wilde horen, voorzichtig een vernieuwende interpretatie van de opstanding en het gericht voorstond.

In zekere zin is de moderne verlegenheid met een concrete verwachting van Christus' wederkomst en de opstanding van de doden en het gericht reeds bij Origenes te vinden. Toch heeft hij deze geloofsartikelen nooit als irreëel of onzinnig verworpen. Het is niet verwonderlijk dat de kerk in die eeuwen zijn gedurfde ontwerp heeft afgewezen. Desondanks kan Origenes theologen en gelovigen van onze tijd wellicht inspireren om zowel in de christelijke geloofstraditie geworteld te blijven alsook deze op een nieuwe manier te verantwoorden.